

EEN STERK PARTICIPATIEBELEID

Over de politieke betekenis van participatie

Deelnemen en deelhebben. Zo wordt het participatievraagstuk in Vlaanderen gevat. De praktijk maar evengoed het beleid leggen vooral de klemtoon op het 'deelnemen' van kansengroepen aan cultuur, jeugdwerk en sport. We verklaren, althans in aanzet, waarom de impact van het participatiebeleid daarom beperkt blijft. Met Dēmos bepleiten we een meer fundamentele benadering van participatie. Een sterk participatiebeleid legt de klemtoon op 'deelhebben'. Daarmee benadrukken we de politieke betekenis van participatie. Een participatiebeleid moet zich duidelijker richten op de vraag wie nu juist op verandering aanstuurt en wat dan het onderwerp van verandering wordt. Participatie wordt dan om zichzelf belangrijk – als proces – en heeft zo eigenlijk geen afgevlindende finaliteit, tenzij – wat ons betreft – de emancipatie van precaire groepen in onze samenleving. Deze benadering heeft fundamentele implicaties voor de manier waarop we de participant, onze organisaties en onze sectoren benaderen. En daar is het ons om te doen.

Eerst snel even recapituleren

Het participatievraagstuk in de Vlaamse cultuur-, jeugdwerk- en sportsector wordt met een specifiek begrippenpaar geduid: 'deelnemen' en 'deelhebben'.¹ Participatie als 'deelnemen' wordt ingevuld vanuit een consumptieve invalshoek. De participant wordt in deze betekenis benaderd als klant: je kiest zelf om al dan niet aan het aanbod deel te nemen. Participatie als 'deelhebben' legt vooral de nadruk op een doorgedreven betrokkenheid. De participant is in deze betekenis een reële – of ook eerder een symbolische – mede-eigenaar van het aanbod. Daarnaast introduceerde het Vlaamse participatiebeleid nog een begrippenpaar. De doelstellingen van het participatiebeleid werden toegelicht aan de hand van twee werkwoorden: 'verbreden' enerzijds, en 'verdiepen/vernieuwen' anderzijds. 'Verbreden' beoogde een kwantitatieve dimensie: meer mensen als deelhebbers of -nemers. 'Verdiepen/vernieuwen' beoogde meer intensiteit, meer kwaliteit van het deelnemen en deelhebben, en het aanspreken van nieuwe doelgroepen. In de verschillende sectordecreten ligt de nadruk vooral op 'deelnemen' en 'verbreden': meer en meer diverse publieken aanspreken. Het flankerende Participatiedecreet

(2008) benadrukt dan vooral het ‘deelhebben’ en ‘vernieuwen’: op andere manieren en met andere mensen gaan werken. Vooral dat laatste vindt maar mondjesmaat ingang binnen de desbetreffende sectoren.

Een participatiebeleid vanuit de begrippen ‘deelnemen’ en ‘verbreden’ richt zich op het mogelijk maken voor *nieuwe* participanten om deel te nemen aan het beschikbare aanbod. Door bewust te worden van participatiedrempels die niet-traditionele groepen en kansengroepen ervaren en die stelselmatig weg te werken, zou hun verscheidenheid en dus ook hun aantal (moeten) stijgen. De impact van een participatiebeleid dat zich ent op het ‘deelnemen’ blijft echter beperkt. Hoe komt dat?

Toegang beperkt

In Europese en Angelsaksische beleidsteksten vindt een participatiebeleid dat zich ent op de begrippen ‘deelnemen’ en ‘verbreden’ een pendant in de term ‘access’. Acces (toegang) verwijst dan naar de ‘toegankelijkheid’ van een bestaand aanbod. Het participatiebeleid in Vlaanderen werd, en wordt nog steeds, in grote mate vanuit deze optiek benaderd: mensen toeleiden naar het bestaande cultuur-, jeugd- of sportaanbod. De bestuurslogica waarnaar het editoriaal verwijst, kan hiervoor deels als oorzaak worden aangewezen. Het toekennen van financiële kortingen of het inpassen van extra – doelgroepgerichte – communicatie zijn concrete en budgetteerbare maatregelen met – min of meer – meetbare gevolgen. En het is ook des mensen om in eerste instantie de meest concrete en tastbare aspecten van het participatievraagstuk aan te kaarten. Dat doet geen afbreuk aan de gedane inspanningen. Het wegwerken van drempels is een essentiële voorwaarde om tot participatie te komen... maar het mag daar niet stoppen.

De Vlaamse overheid beklemtoonde dan ook – in haar Memorie van Toelichting –

Het wegwerken van drempels is een essentiële voorwaarde maar het mag daar niet stoppen.

dat haar participatiebeleid in belangrijke mate een louter toeleidingsbeleid overstijgt. Cultuur, jeugdwerk en sport, zo gaat de argumentatie, zijn ingebed in het brede maatschappelijke leven. De verschillen en tekorten die zich manifesteren in de samenleving zie je dan ook weerspiegeld binnen de vrijetijdssectoren.

Dat is juist, maar in het formuleren van een antwoord sluipt een denkfout. Er wordt in de eerste plaats onderzocht hoe verschillen en tekorten in de samenleving zich manifesteren in jeugdwerk, cultuur en sport. De participatiedrempels waarop men dan stuit, worden daarbij onttrokken van het bredere maatschappelijke leven en als het ware gereduceerd tot slechts een probleem van de sector of de organisatie. Een louter toeleidingsbeleid is dus uiterst zelfreferentieel: er wordt enkel in termen van een eigen kwaliteitstandaard gedacht. Acties die vanuit deze optiek worden genomen om de participatie te verbreden zijn dan ook in de eerste plaats corrigerend (bijvoorbeeld de prijs aanpassen) of eerder conditionerend (inzetten op bijvoorbeeld het verhogen van sociale en culturele competenties van participanten). Voor diegenen die niet zomaar aan de voorschriften van de standaardparticipant (willen of kunnen) voldoen, is het participatiebeleid dan een extra station dat de gehanteerde ‘norm/normaliteit’ van de samenleving kracht bijzet. Non-participatie is in deze optiek het gevolg van een tekort dat bij de participant ligt.

Heel wat organisaties zijn zich ondertussen bewust geworden van het normerende ef-

fect van hun handelen. Vaak zijn ze in een dialoogmodel gestapt waarbij ze niet-traditionele groepen aanspreken om hen te informeren over hun ervaringen, noden en wensen. Het uitgangspunt hier is dat, mits de nodige input en feedback van de participant, een meer 'passend' participatiebeleid tot stand kan komen. Het consulteren van nieuwe of moeilijk bereikbare groepen is waardevol en zeker relevant. Het mag echter niet leiden tot een eenvoudige verschuiving van een aanbodgericht naar een vraaggestuurd participatiebeleid. Bij dat laatste wordt het participatievraagstuk herleid tot een schijnbaar logisch marktprincipe: het aanbod moet zich beter enten op de vraag. Heel wat professionals staan – terecht – huiverachtig tegenover een dergelijke invulling. Niet alles is te reduceren tot een consumentenlogica, wat een verlies aan kwaliteit zou (kunnen) inhouden. De dialoog tussen vraag en aanbod is een boeiende zoektocht naar evenwichten. Niettemin – zo stellen we vast – leidt consultatie vaak tot een doelgroepspecifiek aanbod, of een 'aanbod op maat'.

De dialoog tussen vraag en aanbod is een boeiende zoektocht naar evenwichten.

Met deze beweging dreigt de slinger door te slaan van normerend naar relativisme. 'Alles kan' wordt dan het ordewoord. We laten specifieke doelgroepen hun ding doen en noemen dat 'gelijkwaardig'. De participant heeft inderdaad op een gelijkwaardige manier toegang tot bijvoorbeeld de infrastructuur of de beschikbare financiële middelen, maar wordt tegelijk op zichzelf teruggeworpen. Althans, dat risico bestaat. De verschillen en tekorten die zich manifesteren in de samenleving worden op die

manier onderdeel van de desbetreffende sectoren. Het relativisme canoniseert als het ware maatschappelijke verschillen en sluit mensen op in hun eigen referentiekaders, wat samenleven dreigt te bemoeilijken. Als de doelgroep zo op zichzelf wordt teruggeworpen, legt het participatiebeleid opnieuw de verantwoordelijkheid voor non-participatie bij de participant zelf: het gaat om 'hun' keuzes en 'hun' aanbod, en wie zijn wij om dat in vraag te stellen?

Dit laatste hoeft u niet te lezen als een kritiek op het aanhouden van een categoriale benadering binnen het participatiebeleid. In vele gevallen is het legitiem om gericht acties en contexten op te zetten waar specifieke groepen op kunnen aansluiten. Maar het mag niet gemakkelijks halve gebeuren. De keuze voor een categoriale of een inclusieve benadering vraagt telkens om een weloverwogen motivatie.

Een sterk participatiebeleid

Het identificeren en aanpakken van de (sector)eigen participatiedrempels is essentieel in het participatievraagstuk, maar daar mag het niet bij blijven. We moeten onze blik ook naar de maatschappij richten, niet enkel op onszelf. Tegelijk is er een 'normerende kracht', een soort standaard binnen de sectoren en organisaties waaraan we participatie en de participant koppelen. Introspectie is wel degelijk aan de orde. Niet zozeer om de eigen normstelling, patronen en maatstaven uit te pluizen, maar vooral om openheid te creëren voor wat niet-dominante groepen op de agenda (kunnen) zetten. Een sterk participatiebeleid start met een gedeelde agendasetting.

Wat we dus zoeken is een openheid voor confrontatie met andere leefwerelden, culturen en levensstijlen om tot die gedeelde agenda te komen. Dat geeft een beter besef van wat je in je eigen sector of organisatie onbewust mee draagt en krachtig vindt, of

Een sterk participatiebeleid start met een gedeelde agendasetting.

waar je je toch zelf vragen bij begint te stellen. Met Dēmos beklemtonen we deze confrontatie, omdat we ervan overtuigd zijn dat een sterk participatiebeleid een blik van buitenaf nodig heeft. We zijn allemaal efficiënt opgeleide professionals die ten volle gesocialiseerd zijn in onze desbetreffende sectoren. Dit leidt tot een zekere homogeniteit in ons denken en handelen die voor buitenstaanders vaak aanvoelt als een *gated community*. Wanneer professionals niet meer van tussen hun vertrouwde muren komen, hebben ze de neiging hun eigen professionalisme te verabsoluteren, krijgen ze de veronderstelling dat ‘hun manier’ de enige natuurlijke weg is om uiteindelijk tot participatie te komen. Niets is minder waar.

Vandaar de nadruk binnen het Participatiedecreet op ‘deelhebben’. Deelhebben – aan de besluitvorming, aan de vormgeving en aan de organisatie – erkent de participant als een actieve gesprekspartner in de planning en het creëren van het aanbod. De achterliggende redenering hier is dat de erkenning van andere en nieuwe gesprekspartners logischerwijs zal zorgen voor een ‘vernieuwing’ en ‘verbreding’ van dat aanbod. ‘Deelhebben’ gaat echter over meer dan louter consultatie. Een participatiebeleid dat zich ent op ‘deelhebben’ gaat verder dan het puur objectieve vaststellen wie er mee aan tafel zit. Een sterk participatiebeleid – met ‘deelhebben’ als uitgangspunt – is politiek van aard.

Voorwaardelijk aan een sterk participatiebeleid is de erkenning dat niet-traditionele doelgroepen en kansengroepen een belangrijke aanwinst voor en bron van vernieuwing van het aanbod zijn. Het gaat dan over een sociale erkenning die cruciaal is voor de

identiteit en eigenwaarde van individuen en/of groepen. De participant wordt erkend en aangesproken op zijn of haar capaciteiten om de samenleving, en daarmee ook de cultuur-, jeugdwerk- en sportsector vorm te geven. Het is onnodig om hierbij een ‘gezellige smeltkroes’ als doel te stellen. Erkenning hangt niet samen met het aantal contacten of partners die rond de tafel zitten, maar wel met het gevoel gewaardeerd te worden, impact te hebben en evenveel kansen te krijgen, zonder dat je datgene wat je zelf belangrijk vindt moet verloochenen of afzweren. Een sterk participatiebeleid impliceert dus inherent een productieve grondhouding, eerder dan zelfreferentieel denken.

Met de klemtoon op erkenning wordt het participatiebeleid in termen van de politieke filosofie geplaatst. Participatie wordt een democratisch vraagstuk. Als bijvoorbeeld duidelijk wordt dat een deel van de bevolking veel minder participeert aan cultuur, dan betekent dit dat het landschap van culturele organisaties onvoldoende draagvlak vindt bij die specifieke groep. Dan moet aan dat draagvlak gewerkt worden, niet omdat iedereen er zo nodig eenzelfde participatiepatroon op na dient te houden, maar omdat het een democratisch probleem is wanneer maatschappelijke instellingen en structuren slechts een gedeelte van de bevolking aanspreken en dienen. Non-participatie wordt niet langer een probleem van de participant, het wordt een probleem van maatschappelijke structuren: de architectuur van instituties en organisaties die de participatie van de totale bevolking (moet) verzekeren.

Impact beperkt

Een sterk participatiebeleid benadrukt dus vooral het ‘deelhebben’ en ‘vernieuwen’: op andere manieren en met andere mensen gaan werken. Deze benadering vindt maar mondjesmaat ingang binnen de desbetreffende sectoren. Waarom geraken we maar zelden voorbij het ‘toeleiden’?

Een eerste vaststelling is dat wat sectororganisaties willen veranderen maar zelden zichzelf is. Een mogelijke verklaring daarvoor is het miskennen van de machtsongelijkheid die de facto deel uitmaakt van het participatievraagstuk. We begrijpen allemaal dat het verschillende leefwerelden zijn die in dialoog met elkaar gaan en dat die niet op gelijke voet met elkaar staan. Het erkennen van niet-traditionele groepen of kansengroepen als actieve gesprekspartners en mogelijke vormgevers van een aanbod houdt potentieel een herschikking van de gevestigde belangen in. Maar een sterk participatiebeleid gaat ook op zoek naar de machtsongelijkheid die vervat zit in die dialoog tussen leefwereld (de vanzelfsprekende contexten van mensen en groepen) en systeem (de structuren van de samenleving/sector). We doen er beter aan die ongelijkheid te benoemen. Als we dat niet doen, dreigt het participatievraagstuk telkens opnieuw herleid te worden tot de leefwereld. Dat is wat we vaststellen in uitspraken als *'De laaggeschoolden zijn niet*

We moeten ons richten op wie nu juist op verandering aanstuurt.

geïnteresseerd omdat ze het niet begrijpen' of 'De allochtonen nemen niet deel omdat hun cultuurpatroon dat niet toelaat', enzovoort. Participatie gaat dus niet zozeer over de specifieke leefwereld van doelgroepen die moet worden 'opengebrouwen', maar over de meer fundamentele vraag hoe een systeem zich moet organiseren zodat iedereen feitelijk gelijke kansen heeft om te participeren. We moeten ons sterker richten op de vraag wie nu juist op verandering aanstuurt en wat dan het onderwerp van verandering wordt. Het systeem of de potentiële participant?

Een tweede vaststelling is dat – ook wanneer 'deelhebben' op de voorgrond komt – het toeleiden of de toegankelijkheid van het aanbod als doelstelling van het participatiebeleid te pertinent gehandhaafd

Participatie is om zichzelf belangrijk en heeft daarmee eigenlijk geen afgelijnde finaliteit.

blijft. Organisaties gaan, door in dialoog te gaan met specifieke groepen, op zoek naar gemeenschappelijke oplossingen. Het gaat hen om het bereiken van een consensus, een werkbare oplossing in het aanpakken van participatiedrempels. We moeten er ons echter bewust van worden dat een consensus altijd gedeeltelijk en tijdelijk is. Tegelijk moeten we de doelstelling van een participatiebeleid anders oriënteren. Participatie is *om zichzelf* belangrijk als proces, en heeft daarmee eigenlijk geen afgelijnde finaliteit. De dialoog die participatie op gang brengt is gericht op *argumenten*, die moeten leiden tot andere argumenten, en die op hun beurt nog andere argumenten zullen voortbrengen. "Argument above agreement", zei Billig. Dat is voor Dēmos het 'verdiepen' van participatie en tegelijk het startpunt van het emancipatorisch potentieel van participatie. Een sterk participatiebeleid legt er zich op toe om in trajecten deelnemers te versterken door ze samen over doelen en middelen te laten nadenken. Participatie is dan geen einddoel, maar een voortdurend proces. Werken aan participatie aan cultuur, jeugdwerk en sport kan je opvatten als een grondhouding, een dagdagelijkse praktijk waarin de sociale en kritische vermogens worden ontwikkeld en in de praktijk worden gebracht.

Interactie en inter-esse

Een sterk participatiebeleid waarin machtsongelijkheid gethematiseerd wordt, de vraag wie nu juist op verandering aanstuurt en wat dan het voorwerp van verandering is, samen nadenken over doelen en middelen... Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Participatie kaderen in termen van 'deelhebben' heeft fundamentele implicaties voor de manier waarop we de participant, onze organisaties en de desbetreffende sector bekijken.

We gaan er doorgaans van uit dat de participant buiten onze sector of organisatie staat. Hij of zij typeren we als 'publiek', 'klant', 'leek', 'de doelgroep', 'amateur', 'deelnemer'... Het zijn woorden die wijzen op een directe tegenstelling tot professionele actoren die integraal deel uitmaken van de sector. Professionals staan dan als dragers van kennis, procedures en praktijken lijnrecht tegenover de participant, die niet over kennis en macht beschikt. Een sterk participatiebeleid zet in op het versterken van mensen, hen zeggenschap geven. Dat veronderstelt een structurele herziening van het evenwicht tussen professional en participant. Participatie impliceert geenszins dat professionele expertise moet worden tenietgedaan. Experts in al hun variëteit vormen een wezenlijke component van het systeem dat botst met verschillende leefwerelden. Wel moet de dichotomiebenadering worden verlaten. Experts en professionals verdwijnen daardoor niet, maar veranderen van positie, waarbij elementen als openheid, partnerschap, verbondenheid, co-determinatie en inspraak centraal komen te staan. Om het democratisch deficit in de desbetreffende sectoren te tackelen – om een breder draagvlak op te bouwen – is het zoeken naar die nieuwe positie zeker aan de orde. Een participant is, net zoals een professional, niet zomaar af te zonderen van zijn of haar sociale context. Daar is iedereen zich onderhand van bewust. Maar elk individu staat ook – op een unieke manier – in relatie

met anderen en met de maatschappelijke structuren. Dat maakt van elk van ons eerder een relationeel dan een rationeel wezen. Dat relationele mensbeeld en het thematiseren van die relaties – de verbondenheid of net *onverbondenheid* tussen mensen en structuren – is, volgens Dēmos, een onderbelicht onderdeel van het participatievraagstuk. Het beleid maar evengoed de praktijk benaderen het participatiebeleid te vaak als een doelgroepenbeleid. Dat doen ze omdat participanten anders dan hen deelnemen aan de samenleving, en omdat ze hun eigen

Om het democratisch deficit te tackelen is het zoeken naar die nieuwe positie zeker aan de orde.

manier van participeren tot norm verheffen. We doen er beter aan om participanten te benaderen vanuit een diversiteit aan rollen die elkaar kruisen. De relatie of interactie die je aangaat met niet-traditionele groepen en kansengroepen wordt dan het onderwerp van het participatiebeleid. Het 'inter' of het 'tussen' is belangrijker dan het 'intra' of het 'binnen'. Een sterk participatiebeleid gaat niet uit naar mensen die 'buiten' de scope van je organisatie vallen, het gaat niet om mensen 'binnen' trekken. Wat zich – al dan niet – tussen mensen afspeelt en tussen mensen en een organisatie is het onderwerp van een participatiebeleid. De klemtoon leggen op dat 'tussen-zijn' of 'inter-esse' – tussen mensen onderling – wijst organisaties niet enkel op een open veld vol opportuniteiten, maar ook op het meervoud van de individuele mens en de kracht van intermenselijke dynamieken. In de praktijk hebben we het dan over bruggenbouwers, bemiddelaars, makelaars... die juist het productieve aspect van dat 'tussen-zijn' opbouwen en proberen te benutten.

Het constructief benutten van ‘inter-esse’ is ook toepasbaar op de verhoudingen tussen de maatschappelijke structuren onderling, op hoe organisaties en sectoren zich tot elkaar verhouden. ‘Inter-esse’ staat hier voor het belang van het ‘zijn’ tussen de sectoren. In heel wat participatieve processen merken we dat het uiteindelijk nooit tot een gedeelde agendasetting komt, omdat de sectorale verkokering dat niet toelaat. Sectororganisaties blijven – moedwillig of niet – op hun eilandje zitten. Je kan dat *zijn tussen sectoren* benaderen als ‘lege ruimtes’ die het potentieel in zich dragen om ingevuld te worden met iets nieuws, maar evengoed als een engagement om de verschillende sectoren met elkaar te verbinden. Het besef dat cultuur-, jeugdwerk- of sportorganisaties een specifieke rol kunnen opnemen in een groter geheel – en daarmee ook hun eigen doelstellingen verwezenlijken – komt slechts sporadisch voor. De noodzaak daartoe dringt zich echter steeds pertinentier op. ‘Inter-esse’ wijst in die zin tegelijkertijd op de *dynamiek van ontwikkeling* én op de noodzakelijke *interactie tussen sectoren in functie van gezamenlijke doelstellingen*. Een cultuurcentrum kan bijvoorbeeld een rol opnemen in het buurtopbouwwerk, een sportclub kan meestappen in een integratiebeleid, een jeugdwerkorganisatie kan een rol spelen in het onderwijs. Dat hoeft niet, maar als de opportuniteit of de noodzaak zich voordoet, moet de mogelijkheid ertoe wel benut worden. Wanneer ‘inter-esse’ de intrinsieke motivatie is om langs gemeenschappelijke doelstellingen samen te werken, is er geen sprake van instrumentalisering. Participatie heeft daarmee ook implicaties voor ontwikkelingen binnen sectoren. Het opent de poorten voor heel wat bottom-updynamieken, om vanuit een maatschappelijk engagement praktijken te verweven in een groter geheel.

Nabeschuiving - Oproep

Het kan en mag dus allemaal wat straffer. De vraag is dan wie daartoe de meeste pijlen op zijn boog heeft: het beleid, de sectororganisaties of de zogenaamde kansengroepen? Als je het ons vraagt: de sectororganisaties. Organisaties die het verschil willen maken, kunnen dat vandaag. Ze botsen op grenzen, ontegensprekelijk, maar het is mogelijk. Zowel de sectordecreten als het flankerend participatiedecreet bieden een beperkt maar vrij adequaat instrumentarium om te experimenteren. Eerder dan beperkte financiële middelen weerhouden eigen premissen en beperkte expertise organisaties ervan om te werken met kansengroepen. Dat merken we in de *good practices*: vooral een aanpak door middel van netwerken of samenwerkingsverbanden werpt vruchten af. We geloven sterk in de subsidie lijn ‘Participatieprojecten kansengroepen’ in het Participatiedecreet. Een sterk participatieproject – met een klemtoon op ‘deelhebben’ zoals we die hierboven omschreven – fungeert heel vaak als impuls of hefboom. Het zijn kleine succeservaringen die langzamerhand aansturen op verandering. Maar je hebt geen subsidiereglement nodig om te experimenteren, alleen goesting en gelijkgestemden. Sectororganisaties vervullen wat dit betreft een sleutelrol, want het is aan hén om de waardevolle van de minder geslaagde experimenten te onderscheiden en hun schouders te zetten onder het olievlekeffect dat experimentele projecten kunnen hebben voor de eigen sector. De kansengroepen zelf verkeren vaak niet in de positie om dit te doen, en de overheid zal volgen als de sectoren zelf aansturen op verandering.

1. Voluit het Decreet houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport

Bibliografie

Arendt, H. (2004/1963). *De Revolutie: macht en onmacht van een modern politiek verschuifsel*. Amsterdam: Atlas.

Arendt, H. (2004). *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Rotterdam: Lemniscaat.

Billig, M. (1996). *Second Thoughts, Second Arguments: a new introduction*. Herwerkte inleiding tot *Arguing and Thinking* (1987), editie 199. Cambridge: Cambridge University Press.

De Boer, T. (1988). *Tussen filosofie en profetie. De wijsbegeerte van Emmanuel Levinas*. Baarn: Ambo.

Deleuze, G. & Guattari, F. (1988). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia 2*. Londen: Athlone Press

Dewulf, L. (2009). *Ik kies voor mijn talent*. Leuven: Lannoo Campus.

Greeno, J. G. (1997). *On claims that answer the wrong question*. Educational Research, 26(1), 5-17.

Guattari, F. (2000). *The three ecologies*. New York: Athlone Press.

Mead, G.H. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.

Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of justice: disability, nationality and policy design*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oosterling, H. (2009) *Woorden als daden; Rotterdam Vakmanstad/Skillcity 2007-2009*. Heijningen: Jap Sam Books..

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Alfred A. Knopf.

Sibony, D. (2004). *Don de Soi ou Partage de Soi?* Parijs: Odile Jacob.

Van Poeck, K. (2008). *'Duurzame ontwikkeling*

en sociaal werk, een logisch samengaan?'; *Sociaal Cahier* 11, 39-47 .

Verkerk, M.A. & Maeckelbergh, E.L.M. (2003) *'Zelf vragen? Het concept van autonomie vanuit het perspectief van een Relatieve Ethiek'*, *Pedagogisch Tijdschrift* 28, 2, 144 – 158.

Visker, R. (2004). *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*. Amsterdam: SUN.

Vygotsky, L. (1978). *Mind in society*. London: Harvard University Press

Wildemeersch, D. (1985). *Ruimtelijke ordening in het perspectief van vorming en samenlevingsopbouw, Doctoraatsproefschrift*, pedagogische wetenschappen, Leuven: KUL.

BART ROGÉ / OVER DE AUTEUR

Bart Rogé studeerde Vergelijkende Cultuurwetenschappen en Ontwikkelingssamenwerking aan de Universiteit Gent. Sinds 2008 werkt hij voor Dēmos als stafmedewerker communicatie en kennisbeheer